

صحاح العجم اولین لغتنامه ترکی آذربایجانی، در مقابل لغات فارسی و پهلوی

اسماعیل جفرلی

ایمیل:

sumernashr@gmail.com

چکیده:

صحاح العجم اولین فرهنگ لغات ترکی آذربایجانی (صحاح العجم ایلیک آذربایجان تورکجه‌سی سؤزلویو)

وابستگی:

محقق تاریخ و زبان ترکی

صحاح العجم اولین کتاب لغت ترکی آذربایجانی می‌باشد. همانگونه که دیوان لغات ترک اولین فرهنگ لغت، جهان ترک می‌باشد که گویشهای مختلف زبان ترکی را گرد آورده. صحاح العجم نیز اولین لغتنامه ای است که به زبان ادبی و رایج ترکی در آذربایجان به عنوان شاخه غربی ترکی اوغوزی نوشته شده است. می‌توان گفت که صحاح العجم بعد از دده قورقود اولین نوشته نثر ترکی می‌باشد که با ویژگیهای ترکی آذربایجانی که شاخه غربی ترکی اوغوزی محسوب می‌گردد تهیه شده است. به نظر پروفیسور بیگدلی با توجه به ویژگیهای فرهنگ صحاح العجم، می‌توان ادعا کرد که با فرهنگهای مشابه مانند «دیوان لغات الترتک» محمود کاشغری و «حلیه الانسان و حلاوت اللسان» ابن مهنتا و غیره برابری می‌نماید. این اثر در ماه ذیحجه سال ۶۷۷ هجری (اول ماه مه ۱۲۷۹) از طرف فخرالدین هندوشاه ابن سنجر نخجوانی ادیب و رجل دولتی تبریز نوشته شده است.

فرهنگ صحاح العجم از این نظر که کلیه لغات پهلوی و فارسی و بعضاً عربی را به زبان ترکی شرح نموده موجب بوجود آمدن فرهنگ بسیار غنی از زبان ترکی آذربایجانی که در آن زمان مرسوم بوده گردیده است. این لغات بیش از ۴۷۰۰ لغت را شامل می‌گردد. لغات ترکی بکار رفته عملاً رایج ترین و متداول ترین کلمات و جملات بکار رفته در بین مردم و نویسندگان آن دوره بوده است.

کلمات کلیدی: صحاح العجم، ترکی، فارسی، پهلوی، عربی، لنینگراد، براتیسلاوا، برلن غربی، غازان،

استناد (آپا):

جفرلی، ا. صحاح العجم اولین لغتنامه ترکی آذربایجانی، در مقابل لغات فارسی و پهلوی. ارومیه: فصلنامه تخصصی "مطالعات

تاریخ آذربایجان و ترک" - جلد ۰۱، شماره ۰۴، تابستان ۱۴۰۳. ۸۶۹۰-۳۰۴۱ شاپا

Ismail Jafarli

Email:

sumernashr@gmail.com

Affiliation:

Turkish researcher

Sahah ul-Ajam, the First Azerbaijani Turkish Dictionary, Against Persian and Pahlavi Words

Abstract:

"Sahah ul-Ajam" is the first book of Azerbaijani Turkish dictionary. Just like "Divanu luğat-it turk" is the first dictionary of the Turkish world that brings together different dialects of the Turkish language. "Sahah ul-Ajam" is the first dictionary written in the literary language of Azerbaijani Turkish, which belongs to the western branch of Oghuz Turkish, and it is possible to say that this book is the first prose written in Turkish after Deda Gorgud. According to Professor Beydili, according to the characteristics of the book "Sahah ul-Ajam", this book can be compared with the similar book "Divanu luga-it Turk" and "Hilyet ul-Insan ve Helavet ul-Lisan" written by Ibn Muhanna. This work was written by Fakhreddin Hindushah Ibn Sanjar Nakhjavani, who was a scholar and statesman in Tabriz in the month of Zilhajja 677 AH (May 1, 1279).

The Saha ul-Ajam book, in terms of its explanation of all Pahlavi, Persian and sometimes Arabic words in Turkish, proves that Azerbaijani Turkish, which was considered a common language at that time, is a very rich language in terms of vocabulary. This book includes more than 4,700 words that are also used in Turkish. The Turkish words used were practically the most commonly used common words and sentences among the people and writers of that time.

Key words: Sahau ul-Ajam, Turkish, Persian, Pahlavi, Arabic, Leningrad, Bratislava, West Berlin, Gazan

CITATION (APA):

Jafarli, I. Sahah ul-Ajam, the First Azerbaijani Turkish Dictionary, Against Persian and Pahlavi Words. Urmia: "Studies on Azerbaijan and Turk's history" Specialized Journal, year 01, number 04, Summer 2024, ISSN: 3041-8690.

İsmail Cəfərli

E-poçt:

sumernashr@gmail.com

Mənsubiyyət:

Türk dil tarixi uzmanı

"Səhahül-əcəm" İlk Azərbaycan türkcəsi sözlüyü, fars və pəhləvi sözlər qarşılığında

Xülasə:

"Səhahül-əcəm" Azərbaycan türkcəsi lüğətinin ilk kitabıdır. Necə ki, "Divanü lüğət-it türk" türk dünyasının ilk sözlüyü olaraq türk dilinin müxtəlif dialektlərini bir araya gətirən ilk lüğətdir. "Səhahül-əcəm" də oğuz türkcəsinin qərb qoluna aid olan Azərbaycan türkcəsinin ədəbi dilində yazılmış ilk lüğət kitabıdır və bu kitabın Dədə Qorquddan sonra türk dilində yazılan ilk nəsr yazısı olduğunu da söyləmək mümkündür. Professor Bəydilinin fikrincə, "Səhahül-əcəm" kitabı özəlliklərinə görə, əmələnə ona oxşar "Divanü lüğət-it türk" və ibn Mühənnanın yazdığı "Hilyət ül-insan və həlavət ül-lisan" kitabıyla eynidir. Bu əsər hicri 677-ci il Zilhəccə ayında (1 may 1279-cu il) Təbriz'də ədib və dövlət xadimi olan Fəxrəddin Hinduşah İbn Səncər Nəxcəvani tərəfindən yazılmışdır.

"Səhahül-əcəm" kitabı, onun bütün pəhləvi, fars və bəzən də ərəb sözlərini türk dilində izah etməsi baxımından o dövrdə ortaq dil sayılan Azərbaycan türkcəsinin lüğət tərkibi olaraq çox zəngin bir dil olduğunu təsdiq edir. Bu kitaba 4700-dən çox türk dilində işlənən söz daxildir. İstifadə olunan türkcə sözlər o dövrün adamları və yazıçıları arasında nəzəri olaraq ən çox işlənən yaygın söz və cümlələr idi.

Açar sözlər: Səhahül-əcəm, türkcə, farsca, pəhləvicə, ərəbcə, Leninqrad, Bratislava, Qərbi Berlin, Qazan

CITATION (APA):

Cəfərli, İ. "Səhahül-əcəm" İlk Azərbaycan türkcəsi sözlüyü, fars və pəhləvi sözlər qarşılığında. Urmiya: "Azərbaycan və Türk tarixi araşdırmalar" İxtisaslaşdırılmış Jurnal, il 01, nömrə 04, Yay 2024, ISSN: 3041-8690.

İsmail Ceferli

E-posta:

sumemashr@gmail.com

Üyelik:

Türk dil tarihi uzmanı

Farsça ve Pehlevi Kelimelere Karşı İlk Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü Olan Sahahül-Ecem

Özet:

Sahahül-Ecem, Azerbaycan Türkçesinin söz varlığının ilk kitabıdır. Tıpkı Divanü lüğet-it türk'ün Türk dilinin farklı lehçelerini bir araya getiren Türk dünyasının ilk sözlüğü olması gibi. Sahahül-Ecem, aynı zamanda Oğuz Türkçesinin batı kolu olan Azerbaycan'da edebi ve ortak Türkçe dilinde yazılan ilk sözlüktür. Oğuz Türkçesinin batı kolu sayılan Azerbaycan Türkçesinin özellikleriyle hazırlanan Sahahül-Ecem'in Dede Korkut'tan sonra yazılan ilk Türkçe nesir olduğu söylenebilir. Profesör Begdili'ye göre Sahahül-Ecem sözlüğünün özelliklerine göre Mahmud Kaşgari'nin Divanü lüğet-it türk'ü ve İbn Mühanna'nın hilyet ül-insan ve halavet ül-lisan gibi benzer sözlüklerle eşdeğer olduğu iddia edilebilir. Bu eser, Tebrizli yazar ve kamu görevlisi Fahraddin Hindushah İbn Sancar Nahçıvani tarafından hicri Zilhicce 677 (1 Mayıs 1279) ayında yazılmıştır.

Sahahül-Ecem'in sözlüğü, Pehlevi, Farsça ve bazen de Arapça kelimelerin tamamını Türk dilinde açıklamış olması açısından, o dönemde yaygın olan Azerbaycan Türkçesinin çok zengin bir kültürünün oluşmasına neden olmuştur. Bu sözlük 4700'den fazla kelime içermektedir. Kullanılan Türkçe kelimeler, o dönemin insanları ve yazarları arasında neredeyse en yaygın olarak kullanılan kelime ve cümlelerdi.

Anahtar Kelimeler: Sahahül-Ecem, Türkçe, Farsça, Pehlevi, Arapça. Leningrad, Bratislava, Batı Berlin, Kazan,

CITATION (APA):

Ceferli, İ. Farsça ve Pehlevi Kelimelere Karşı İlk Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü Olan Sahahül-Ecem. Urmiye: Üç Aylık "Azerbaycan ve Türkiye Tarihi Üzerine Araştırmalar" Uzmanlık Dergi, yıl 01, sayı 04, Yaz 2024, ISSN: 3041-8690.

مقدمه:

نوشته حاضر به مناسبت نشر «صاح العجم اولین فرهنگ لغات ترکی آذربایجانی»، جهت معرفی نویسنده آن با نام «فخرالدین هندوشاه بن سنجر صاحبی نخجوانی» و اهمیت کتاب نوشته شده توسط این نویسنده ارائه می گردد.

نسخ قدیمی لغتنامه صحاح العجم با تلاش پژوهشگران کشورمان و محققان خارجی، شناسایی و نشر یافته است، مهمترین اینها سه نسخه خطی می باشد، نسخه براتیسلاو منسوب به فخرالدین هندوشاه بن سنجر نخجوانی در سال ۱۳۶۱ (۱۹۸۲ م.)، نسخه غازان، در سال ۱۳۶۶ (۱۹۸۷ م.) با نام صحاح العجم توسط پروفیسور غلامحسین بیگدلی چاپ گردیده و نسخه صحاح العجمیه (نسخه لنینگراد) توسط محققان جمیله صادق اوا و طیبه علیعسگراوا در سال ۱۹۹۳ میلادی منتشر شده است. بطور کلی این کتابهای فرهنگ لغت چندزبانه، عملاً حاوی شکل خام لغات و با شیوه های مرسوم زمان خود تنظیم شده، بویژه لغات ترکی ارائه شده در شرح معانی، عملاً توسط عموم قابل استفاده نمی باشد، آنها از یک طرف با رسم الخط قدیمی نوشته شده و از طرف دیگر فاقد ترتیب الفبایی امروزه اند، بدین سبب به منظور شناخت و معرفی کلمات ترکی بکار رفته در هفتصدسال پیش لازم بود این لغات، از نو در قالب فرهنگ لغت جدید ارائه و با توجه به کاربرد آنها در نوشته ها معنی گردند.

فرهنگ ترکی صحاح العجم قبلاً بصورت فرهنگ ترکی مختصر سال ۱۳۹۰ (۲۰۱۱ م.) و فرهنگ نسبتاً بیشتر در ۱۳۹۸-۱۳۹۹ (۲۰۱۹-۲۰۲۰ م.) چاپ شده بود مجدداً بصورت کاملتر و با مد نظر قرار دادن کلیه دست نویس های موجود، ابتدا در سال ۱۴۰۲ و سپس بصورت کاملتر در سال ۱۴۰۳ (م. ۲۰۲۴) تنظیم و نشر گردید، در این فرهنگ تلاش شده تقریباً کلیه لغات ترکی صحاح العجم به تعداد ۴۷۰۰ لغت در قطع وزیری ۲۸۶ صفحه ای، همراه با شرح معانی ترکی، و معادل پهلوی و فارسی که در دست نویسها آمده گرد آورده شود.

بطور کلی واژه های ترکی بکار رفته در کتاب دست نویس صحاح العجم، نه بعنوان لغات نمونه جهت ارائه معانی آنها، بلکه جهت معنی کردن لغات پهلوی، فارسی و عربی بکار برده شده است، به عبارتی این کلمات به منظور معنی کردن لغاتی بکار میرفت که برای نوآموزان این مرز و بوم جدید بوده و لذا در جای جای کتاب، هر کدام از این کلمات ترکی، بارها مورد استفاده قرار گرفته است و معانی ارائه شده، و جملات بلند بالایی که بصورت نثر، بعضاً در شرح لغات داده شده عملاً رایج ترین و متداول ترین کلمات و جملات بکار رفته در بین مردم و نویسندگان آن دوره بوده است. می توان گفت صحاح العجم بعد از دده قورقود اولین نوشته نثر ترکی و لغتنامه چند زبانه می باشد که با ویژگیهای ترکی آذربایجانی که شاخه غربی ترکی اوغوزی محسوب می گردد تهیه شده است، هرچند پختگی نوشتار ترکی و نوع نثر موجود در کتاب نشان می دهد که قبل از این کتاب، کتابهای دیگر بصورت نظم و نثر در زبان ترکی رایج آن زمان در آذربایجان وجود داشته است.

در کتاب صحاح العجم، لغات پهلوی و فارسی، لغات شاخص و بعضاً نادر و رایج در نوشتار و گفتار هستند. در صورتیکه معانی نوشته شده بزبان ترکی نه به عنوان معرفی لغات خاص ترکی بلکه به ساده ترین زبان عمومی ترکی و جهت فهم بهتر لغات نادر و سخت و حتی ساخته شده جدید و پیشنهادی، در کتاب آمده است لذا نباید انتظار داشت که لغاتی خاص ترکی که رواج عمومی ندارند در کتاب ارائه گردد، لذا دایره لغات بکار برده شده نیز محدودتر می گردند. ولی با تمامی این وضعیت، لغات عمومی ترکی با تمامی لغات عمومی و نادر زبانهای پهلوی و فارسی و در مواردی عربی همسنگ بوده و برای تمامی آنها و خصوصاً برای لغاتی از پهلوی که ادبیات و نوشتارهای تاریخی و دینی هیچ کاربردی ندارند دارای معادل های متعدد هستند.

۱- ویژگیهای کتاب صحاح العجم (نسخه براتیسلاو و نسخه شهر غازان)

کتاب صحاح العجم نوشته «فخرالدین هندوشاه بن سنجر صاحبی نخجوانی»، اولین بار توسط مرحوم غلامحسین بیگدلی در تهران با همکاری «مرکز تولید و انتشارات مجتمع دانشگاهی ادبیات و علوم انسانی تهران» زیر نظر گروه دایره المعارف ها در سال ۱۳۶۱ چاپ گردید. معرفی کتاب و نویسنده کتاب در این نوشته چنین ارائه شده است.

«هندو شاه بن سنجر صاحبی نخجوانی و به قولی هندوشاه بن سنجر بن عبدالله صاحبقرانی، ملقب به فخرالدین، در نیمه دوم قرن هفتم هجری قمری می زیست و در اوایل قرن هشتم (۷۳۰ هـ.ق، ۱۳۳۰ م.) دیده از جهان فروبست. وی یکی از دانشمندان، مورخان، نویسندگان و مترجمان جامع الاطراف و توانای عصر خود بود که شعر نیکو نیز می سرود.» (ماخذ ۱: ص. ۵)

«هندوشاه زبانهای فارسی، ترکی، عربی، پهلوی را خوب میدانسته و آثار متعددی در این زبانها تصنیف کرده است. متأسفانه تا کنون پاره ای از میراث ادبی وی ناشناخته مانده، از آن جمله فرهنگ گرانبهای «صحاح العجم» یا «تحفه العشاق» را میتوان نام برد.» (ماخذ ۱: ص. ۵)

«تجارب السلف» اثر دیگر او، ترجمه فارسی از کتاب عربی «منیه الفضلاء فی تواریخ الخلفاء و الوزراء، نوشته ابن الطقطقی» می باشد که با اضافاتش عملاً کتابی جدید محسوب می شود و در سال ۷۲۴ هجری (۱۳۲۴ م.) به اتابک لرستان نصرت الدین احمد اتحاف کرده است. (ماخذ ۱: ص. ۵)

بیشتر پژوهندگان اطلاعات کم و اغلب نادرستی در مورد صحاح العجم داشتند، و بیشتر آنها این فرهنگ را اشتباهاً با لغتنامه صحاح الفرس نوشته شمس الدین محمد معروف به شمس منشی، فرزند فخرالدین هندوشاه نخجوانی یکی دانسته اند. (ماخذ ۱: ص. ۶)

از متقدمان اولین شخصی که اطلاعات درستتری را در اینمورد داده مرجع «کشف الظنون» نوشته کاتب چلبی (قرن ۱۸ م.) معروف به حاج خلیفه بود، هم ایشان و هم مولف لغتنامه نعمت الله این لغتنامه را به دیرینه و جدید تقسیم می کند. (ماخذ ۱: ص. ۱۱)

نحوه دستیابی به این لغتنامه را می‌توان به اجمال چنین بیان نمود: نخستین بار شادروان دکتر حسن زرینه‌زاد تبریزی به سال ۱۹۶۵-۱۹۶۶ (ش. ۱۲۸۵) جلد اول این فرهنگ را در «روزنامه باکی» به عالم علم و ادب معرفی کرد. متأسفانه مرگ نابهنگام به او فرصت تکمیل کارش را نداد تا اینکه راقم سطور (بیگدلی) دنبال کار را گرفتم خوشبختانه بخت یار ما بود که توانستیم اصل دستنویس این فرهنگ قدیمی را در دو جلد از کتابخانه‌های شهرهای براتیسلاوا (لهستان)، و غازان پایتخت تاتارستان به دست آوریم و بدین ترتیب، بطور دقیق تعداد لغات این فرهنگ را به دانش پژوهان عرضه کنیم (ماخذ ۱: ص. ۱۳)

«این فرهنگ در اصل فرهنگ دو زبانه، فارسی به ترکی است که مؤلف آن علاوه بر دو زبان اصلی از زبان و لغات عربی و پهلوی نیز سود جسته است، از این لحاظ صحاح‌العجم در بررسی ریشه و سیر تکامل تدریجی و طرز تلفظ لغات زبانهای مذکور از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. مؤلف این اثر را چون تحفه‌ای به عاشقان و نوآموزان زبان فارسی هدیه کرده و به این سبب نام دیگر اثر خود را تحفه العشاق گذاشته است. از برتریهای این فرهنگ غنی، این است که در ضمن ایضاح کلمات، نمونه‌هایی از نثر ترکی آذربایجانی، متعلق به قرن هفتم و هشتم هجری به دست میدهد و این خود از لحاظ تحقیق در باره تطوّر زبان ترکی آذربایجانی حائز اهمیت است.» (ماخذ ۱: ص. ۱۳)

با توجه به نوشته‌های بیگدلی می‌توان گفت هدف هندوشاه (پدر) تالیف فرهنگ برای نوآموزان ترک آذربایجان بود و منظور هندوشاه (پسر) نوشتن فرهنگ فارسی به فارسی بوده است. فخرالدین هندوشاه بن سنجر در عین حال که ادیب بود در تبریز صاحب‌دیوان و شمشیر بوده است.

این پدر و پسر ضمن اینکه صاحب‌دیوان و شمشیر بودند، از دانشمندان و هنرمندان زمان خود نیز محسوب می‌شدند و آثار گرانبهایی از خود به یادگار گذاشته‌اند. به قول علامه فقید دهخدا هر دوشان نیز لغوی بوده و با لغتنامه‌های خود خدمات ارزنده‌ای به علم و دانش و فرهنگ شرق انجام داده‌اند (ماخذ ۱: ص. ۱۰)

با توجه به ویژگیهای فرهنگ صحاح‌العجم، به جرات می‌توان ادعا کرد که با فرهنگهای مشابه مانند «دیوان لغات‌الترک» محمود کاشغری و «حلیه‌الانسان و حلاوت‌اللسان» ابن مهتّا و غیره برابری نمی‌نماید. این کتاب شامل سه قسمت: ۱- لغات فارسی او پهلوی] و ترجمه به زبان ترکی آذربایجانی حاوی ۴۰۰۰ لغت. ۲- افعال مصدری فارسی و ترجمه به زبان ترکی آذربایجانی. ۳- متن قواعد دستوری زبان فارسی به زبان ترکی آذربایجانی و متنی عربی می‌باشد. (ماخذ ۱: ص. ۱۴)

«جلداول این فرهنگ از لحاظ کمیت نیز از آثار پیش از خود متمایز و غنی‌تر است، بدین معنی که اگر «لغت‌فرس» اسدی طوسی در حدود ۱۲۰۰، «تفاسیراللغه قطران تبریزی» ۳۰۰، و «صحاح‌الفرس» ۲۳۰۰ لغت باشد، هندوشاه (پدر)، تنها در جلد یکم فرهنگ خود، قریب ۴۰۰۰ لغت جمع‌آوری کرده و معادل آنها را به زبان ترکی آذربایجانی داده است.» (ماخذ ۱: ص. ۱۴-۱۵)

در صحاح العجم به نام فرهنگهایی بر می خوریم که هندوشاه (پدر) و نیز حاشیه نویس از آنها نام می برد: ۱- فرهنگ شامل اللغه. ۲- فرهنگ بحر الغراب. ۳- فرهنگ پهلوی. ۴- فرهنگ مشکلات فی اللغات. ۵- فرهنگ صحاح العرب ۶- فرهنگ مجمره اللغه. ۷- فرهنگ موج ۸- فرهنگ لغه مشترکه. (ماخذ ۱: ص. ۱۷)

۲- اطلاعات موجود در مورد نسخه دوم صحاح العجم نسخه غازان بشرح زیر می باشد:

«در این کتاب در باره مؤلف یا ترتیب دهنده، خطاط، تاریخ تالیف و کتابت هیچ معلومات دقیقی در دست نیست، فقط در پشت جلد به زبان تاتاری با خط نازیبا در سال ۱۸۲۵ میلادی برابر ۱۲۴۱ هجری قمری نوشته و کتاب را صحاح العجم ذکر نموده و کتاب از طرف شخصی بنام قل مایور به عبدالله بن عبیدالله هبه گردیده و در یک صفحه نیز دستور زبان تاتاری با همان خط ناشیانه ضبط گردیده، جز اینها در سرتاسر اثر معلومات دیگری وجود ندارد.» (ماخذ ۲: ص. ۸)

در انتهای کتاب صفحه ۴۸۳، تحریر کتاب به تاریخ «جمادی الآخر سنه الف» قید گردیده که معادل ۱۵۹۲ میلادی می باشد. (ماخذ ۲: ص. ۴۸۳)

جناب پروفیسور بیگدلی در مورد تهیه و تنظیم نسخه غازان این مطلب را نیز قید نموده اند:

چون لغتنامه غازان صفحات مربوط به چهار حرف ن، و، ه، را نداشت لذا جهت تکمیل اثر به صوابدید استاد سیف الله وحیدنیا این کسری را از لغتنامه نعمت الله بن احمد مبارک الرومی جبران نمودم. نعمت الله در باره جمع آوری و تدوین لغتنامه خود چنین می نویسد: «پس با بسیار کوشش از چندین لغات جمع کردم همچو: اقنوم عجم، و قاسمیه لطف الله حلیمی، وسیله المقاله، لغه قره حصار، صحاح عجم دیرینه مختصر و صحاح عجم جدید و خزاین ها از بسیار کتب چیدم». «و ما نیز تبعیت از سلف نمودیم. تهران تابستان ۱۳۶۶ ش. (۱۹۸۷ م.). دکتر غلامحسین بیگدلی، پرفیسور» (ماخذ ۲: ص. ۱۰)

نسخه غازان را اکثر تذکره نویسان و قدما صحاح العجم جدید نامیده اند و این بدین معنی است که صحاح قدیم اصل است و جدید فرع، به عبارت دیگر منسوب نمودن آن به نویسنده اصلی یعنی فخرالدین ابن سنجر درست نخواهد بود و در واقع صحاح جدید نویسنده دیگری دارد. به عنوان نمونه صحاح العجم مورد نظر جناب غلامحسین بیگدلی در سال ۱۵۹۲ نوشته شده است و همچنین نسخه ای که مربوط به کتابخانه آستان قدس رضوی بوده و منسوب به نعمت الله بن احمد بن قاضی مبارک روشنی زاده رومی (وفات: ۹۶۹ق، ۱۵۴۰-۴۱م.) می باشد که توسط کاتبی به نام محمد بن حاجی قرط شافعی در سال «احدی و تسعمین

و الف: ۱۰۹۱ هجری، ۱۶۸۰ میلادی» کتابت گردیده است. (<http://malekmuseum.org/artifact>)

۳- ویژگیهای کتاب صحاح العجم (نسخه برلن و لنینگراد):

تنظیم کنندگان نسخه نسخه برلن و لنینگراد، خانم جمیله صادق‌اوا و طیبه علی‌عسگراوا در مورد صحاح العجمیه اطلاعات ذقیقتی را ارائه می‌دهند که بخشهای مهم آن در این اینجا آورده می‌شود. قابل ذکر است بخشی از این اطلاعات، مکمل یافته‌های جناب بیگدلی بوده و بخشی نیز برخی خطاهای قبلی را تصحیح نموده است.

"استاد غلامحسین بیگدلی در باره این لغتنامه چنین نوشته است. مؤلف این اثر را چون تحفه ای به عاشقان و نوآموزان فارسی هدیه کرده و بهمین دلیل نام دیگر اثر خود را «تحفه العشاق» گذاشته است. در صورتیکه در هیچکدام از تذکره ها و فهرست های نسخ خطی و منابع علمی و همچنین در مقدمه مخصوص به خود مؤلف، با اسم «تحفه العشاق» بر نمی‌خوریم اساساً «صحاح العجم» و «تحفه العشاق» هر کدام در ادوار مختلف نوشته شده و از لحاظ ترتیب و تنظیم دو لغتنامه جداگانه هستند که بیگدلیگر شباهتی ندارند." (ماخذ ۳: ص. ۱)

"یکی از محققان به نام کاراتای نیز تالیف نسخ مختلف همین اثر را به دو مؤلف یعنی برگوی و هندوشاه نخجوانی نسبت داده است. او می‌نویسد «صحاح العجمیه» لغت مختصر فارسی به ترکی، متعلق به محمد بن علی برگوی (وفات ۹۸۱-۱۵۷۳) است، او در جلد دوم همین فهرست نسخه های خطی متذکر می‌شود که «صحاح العجمیه» اثر هندوشاه نخجوانی است." (ماخذ ۳: ص. ۳)

"انتساب صحاح العجمیه به برگوی درست نیست زیرا در بین نسخ خطی «صحاح العجمیه» که در کتابخانه‌های مختلف دنیا نگاهداری می‌شوند تاریخ دست خطهای لنینگراد (۱۴۶۴/۸۲۲)، کمبریج (۱۴۶۴/۸۶۸)، آکسفورد (۱۵۰۷/۹۱۳)، قاهره (۹۱۶/۱۵۱۱)، مشهد (۱۵۱۳/۹۱۸)، توپقاپی (۱۵۲۲/۹۲۸)، و غیره با تاریخ تولد پیرعلی برگوی (۹۲۶) مطابقت ندارد." (ماخذ ۳: ص. ۵)

بطور کلی وجود نسخه‌های خطی در لنینگراد، براتیسلاوا، برلن غربی و نسخه‌های پخش شده موجود در دیگر کشورهای ایران، ترکیه، هند، مصر، انگلیس، اطریش، سوئد، بلغار، یوگسلاوی و غیره وجود لغتنامه دو زبانی فارسی- ترکی صحاح العجم را ثابت می‌کند (ماخذ ۳: ص. ۱۲)

دلیل فوق و دلایل دیگر ثابت می‌کند «صحاح العجمیه» از طرف فخرالدین هندوشاه نخجوانی نوشته شده و فرزندش محمد بن هندوشاه نیز لغتی مشروح با نام «صحاح الفرس» نوشته است. دهخدا در حاشیه اولین نسخه «صحاح الفرس» که متعلق به کتابخانه لغتنامه دهخداست در باره «صحاح العجم» و مؤلف آن چنین می‌نویسد: "پس ظاهراً پدر مؤلف (یعنی پدر مؤلف صحاح الفرس) هندو تخلص می‌کرده و اهل نخجوان نیز بوده و لغوی بودن پدر سبب شده پسر نیز گویی در این میدان بزند و چون پدر «صحاح العجم» نوشته او هم «صحاح الفرس» می‌نویسد."

در تاریخ مدنیت آذربایجان فخرالدین هندوشاه نجوانی دانشمندی است دارای جهات مختلف خلاقیت علمی و یکی از رجال دولتی. او مورخ و مترجم، منشی، شاعر و زبان‌شناس مشهور دوره خود بود تاریخ دقیق کتابت «صحاح العجم» هنوز بطور دقیق معین نشده است. گمان میکنم آن را هندوشاه نجوانی در دوران نخست کارهای خلاق خود تحریر نموده است. در اوراق "۱۰۵ ب ۶-۱۱" نسخه دستنویسی کمبریج «الصحاح العجمیه» قید شده است که این اثر در ماه ذیحجه سال ۶۷۷ هجری (اول ماه مه ۱۲۷۹) از طرف هندوشاه بن سنجر نوشته شده است. (این معلومات را استاد او.ف. اکیموشکین که از همین نسخه استفاده کرده به وسیله نامه به ما اطلاع داده است.)

شماره کلمات فارسی [او پهلوی...] در «الصحاح العجمیه» ۵۱۱۷ عدد است. (ماخذ ۳: ص. ۱۳)

فخرالدین هندوشاه تذکره «موارد العرب» را در سال ۷۰۷ (۸-۱۳۰۷) در تبریز باتمام رسانده و «تجارب السلف» را که به نصرت الدین احمد ابن یوسف شاه (۱۳۳۳-۱۲۹۶) اتابک لرستان اتحاف نموده سال ۷۲۴ (۱۳۲۴-۱۳۲۳) باتمام رسانده است. (ماخذ ۳: ص. ۶-۷)

کتاب «کشف الظنون» زمان فوت فخرالدین هندوشاه را ۷۳۰ (۱۳۳۰) نوشته ولی در دیباچه «صحاح الفرس» نوشته شده در ۱۳۲۸، قید جمله «پدر خویش مرحوم مغفور فخرالدین هندوشاه» نشان می‌دهد او قبل از این تاریخ فوت نموده بود. (ماخذ ۳: ص. ۸)

نتیجه تحقیقات ما معلوم نمود دستنویسی که بنام صحاح العجم (۵۴-ف) در شهر غازان نگهداری می‌شود در اصل «لغتنامه نعمت الله» نوشته شده در سال ۹۴۷/۴۱-۱۵۴۰ می‌باشد که چند ورقی هم از اولش افتاده و ناقص می‌باشد. (ماخذ ۳: ص. ۱۱)

صحاح العجم در نوع خود یکی از مهمترین کتابهای لغت می‌باشد که در تهیه و تنظیم لغتنامه های بعد از خود در قرون ۱۵ و ۱۶ تاثیر بسزایی داشته است. لغتنامه «شامل اللغة» (۹۵-۱۴۹۴/۹۰۰) تالیف حسن بن حسین بن عماد القره حصار، لغتنامه «وسيلة المقاصد الی احسن المراسد» (۹۸-۱۴۹۷/۹۰۳) اثر خطیب رستم مولوی و لغت نعمت الله بن احمد بن مبارک الرومی و غیره را میتوان به عنوان مثال باین اصول لغتی ارائه نمود» (ماخذ ۳: ص. ۱۳)

از آنجاییکه امکان دسترسی به تمامی نسخه‌های موجود صحاح العجم در شهرهای مختلف ممکن نبود لذا ما سه نسخه لنینگراد، براتیسلاو، برلن، را که در دسترس بود مبنای مطالعاتمان قرار دادیم.

▪ نسخه براتیسلاو (شماره ۵۴۹ در کتابخانه براتیسلاو) در سال ۱۵۵۴/۹۶۱ توسط کاتب محمد ابن مصطفی رونویس شده که اولاً لغاتی در حاشیه تعدادی از صفحات آن اضافه گردیده، ثانیاً حدوداً یک چهارم صفحات افتاده و ناقص می‌باشد. سوم اینکه گرامر مختصر ترکی-فارسی و عربی-فارسی به آن افزوده شده که در نسخه های دیگر بچشم نمی‌خورد. (ماخذ ۳: ص. ۱۴)

▪ نسخه برلن غربی صحاح العجم تحت شماره ۶۹۹۷ که در قرن ۱۷ از طرف خطاط ناشناسی در ۱۵۶ صفحه رونویسی شده نسخه بسیار مرتب و باسلیقه ای می‌باشد. (ماخذ ۳: ص. ۱۵)

▪ نسخه لنینگراد (دستنویس سوم) که در ربع اول سده ۱۵ رونویس شده علاوه بر قدیمی بودن، از لحاظ تکمیلی نیز متفاوت از دیگر نسخه هاست.

▪ تنظیم کنندگان نسخه برلن و لنینگراد، خانم جمیله صادق‌اوا و طیبه علی‌عسگراوا در مورد نحوه تنظیم و ویرایش صحاح العجمیه چنین بیان می‌دارند: ما نزدیکی دستنویس لنینگراد را بدوران مؤلف لغتنامه و نزدیکی آن را به نسخه اصلی و اینکه قواعد نوشتار قدیمی را در خود حفظ نموده است و بحساب لغتنامه های دیگر، حجم خود را نیفزوده و غیره را در نظر گرفته این نسخه را اولین و اساس متن انتقادی خود قرار دادیم. نسخه براتیسلاو را از نظر زمانی خود دوم و نسخه برلن غربی را نسخه سوم نامیدیم. به عنوان علامت اختصاری نسخه لنینگراد را (ل)، براتیسلاو را (ب)، و برلن غربی را (غ) نامیدیم.

ضمنا در انتهای کتاب نیز فهرست الفبایی لغات را آوردیم، بدلیل رعایت نظم الفبایی در بخش افعال، آنها در فهرست الفبایی لغات داخل نگردید. (ماخذ ۳: ص. ۱۶-۱۸)

۴-مختصری در مورد زندگی فخرالدین هندوشاه نخجوانی

«در باره زندگانی این دانشمند شهیر آذربایجان معلومات بسیار جزئی در کتاب «تجارب السلف» و یادداشتهای کوچکی در بعضی از منابع عربی و فارسی بدست می‌آید. در کتاب «تجارب السلف» او خود را هندوشاه بن عبدالله صاحبی نخجوانی معرفی کرده است. فرزندش محمد او را فخرالدین هندوشاه؛ کمال الدین ابن الفواتی هم او را فخرالدین ابوالفضل هندوشاه شناسانده است. بنا به یادداشتهای خود مؤلف او در بغداد در مدرسه مشهور به مستنصریه تحصیل کرده و عطاملک جوینی حامی و پشتیبان وی بوده است. طبق نوشته کمال الدین الفواتی، پدر هندوشاه سنجر ابن عبدالله نخجوانی دارای چهار فرزند ذکور ۱-ناصرالدین قوتلوق شاه، ۲-عزالدین دولت‌شاه، ۳-حسام الدین توغان شاه ۴-فخرالدین ابوالفضل هندوشاه بوده است. از آنها فخرالدین هندوشاه مثل یک دانشمند در زمان خود شهرت یافته و به رشته‌های بسیاری از علوم از قبیل ستاره شناسی، ریاضیات، فلسفه و رشته های مختلف ادبیات رغبت مخصوص ابراز نموده است.» (ماخذ ۳: ص. ۷)

از فخرالدین هندوشاه تقریبا ۵۰ بیت شعر فارسی، در لغتنامه پسرش شمس الدین محمد در صحاح الفرس بجای مانده است او در شعری نخجوانی بودن خود را بیان می‌دارد:

یارب ای خالق مکان و زمان، مُرسل و منزل نبی و نبی*.

من درویش را ببخش غنی، من دلریش را فرست شفی.

بار دیگر چنانچه مطلوبست، برسانم بخطه نشوی*.

* نبی: قران مجید. نشوی: نام قدیم نخجوان (صحاح الفرس ص. ۳۰۸). (ماخذ ۳ ص. ۸)

■ برای اینکه اطلاعاتی در مورد زبان مادری هندوشاه نخجوانی ارائه گردد اشاره ای به نوشته عبدالکریم علی اوغلی علی زاده می شود او در تنظیم کتاب دوجلدی «دستور الکاتب فی تعیین المراتب» نوشته محمد بن هندوشاه نخجوانی پسر فخرالدین بن سنجر نخجوانی، در مقدمه چنین می نویسد:

«در طول چند قرن تا قرن یازدهم زبان حاکم کتابی زبان عربی بود، سپس عربی و فارسی و تقریباً از قرن سیزدهم اساساً زبان فارسی گردید. ما در این مورد که زبان ترکی برای خلقهای غیر ترک زبان تحصیلی و کتابی باشد اطلاعاتی در دست نداریم. باین ترتیب نویسندگان کتبی که بزبان ترکی نوشته اند خود از محیط ترک زبان برخاسته بوده اند. معلوم است که پدر محمد نخجوانی کتابی بنام صحاح العجم در لغات و دستور زبان فارسی به سه زبان فارسی و عربی و ترکی برشته تحریر در آورده است. پس پدر محمد نخجوانی زبانهای عربی و فارسی را بنحو اکمل میدانسته است. ولی چون در کتاب صحاح العجم زبان ترکی را نیز مرادف با زبانهای عربی و فارسی بعنوان زبان کتابی بکار برده همین اثر شاهد آنست که زبان مادری او ترکی بوده و بر آن تسلط کامل داشته است. بر اساس اصل فوق الذکر، یعنی تعلق نویسندگان کتب بزبان ترکی فقط بخلقهای ترک زبان می توان یکبار دیگر با جسارت تایید کرد که زبان مادری خانواده نخجوانی ترکی بوده و پسر نیز مانند پدر منسوب بآن گروه از خلقهای ترک زبان بوده که از قدیم الایام در اراضی آذربایجان جنوبی و شمالی مسکن داشته اند.» [ماخذ: «دستور الکاتب فی تعیین المراتب»، نوشته محمد بن هندوشاه نخجوانی پسر فخرالدین بن سنجر نخجوانی، تنظیم عبدالکریم علی اوغلی علی زاده، مسکو ۱۹۶۴، مقدمه صفحه ۱۰-۱۱].

۵- خصوصیات ادبی و زبانشناسی صحاح العجم

لغتنامه صحاح العجم به عنوان اولین لغتنامه جامع زبان ترکی آذربایجانی محسوب می شود، از این نظر جامع گفته می شود که تقریباً تمامی کلمات شناخته شده زمان خود در هر دو زبان پهلوی و فارسی و بعضاً عربی را در یک مجموعه گرد آورده و برای تمامی آنها معادل ترکی نوشته است.

خصوصیات عمومی ادبی و زبانشناسی صحاح العجم چنین است:

۵-۱- در کتاب صحاح العجم ایضاحات به زبان ترکی ارائه شده است، این موضوع نشان می دهد زبان ادبی ترکی در آن زمان در حدی بوده که بتوان لغات مشکل و جدید زبانهای دیگر را در این زبان ارائه نمود بطوریکه قابل استفاده و قابل فهم برای خواننده و استفاده کننده باشد.

۵-۲- اکثر لغات پهلوی آورده شده در کتاب صحاح العجم، در زبان فارسی امروزه هیچ گونه کاربردی ندارند و این حادثه دال بر اینست، اینگونه کلمات، نشانه ای واضح از گسیختگی لغات پهلوی و لغات رایج زبان فارسی مرسوم بر مبنای فرهنگ فرس اسدی

و قوآس و حتی فرهنگهای بعد از صحاح العجم و بویژه در دوره شعوبیه جدید در هند و دوره قاجار بوده است. به عبارت دیگر، لغات بجای مانده از زبان پهلوی قدیم، فقط و فقط از طریق کتابهایی که در آن زمان در دسترس فخرالدین بن سنجر بود، قید گردیده بود و در بین مردم منطقه رواج نداشت. کتابهای مورد نظر بکرات در لابلای توضیحات ارائه شده این توضیحات به زبان ترکی و بعضاً عربی می باشد.

از توضیحات نویسنده چنین بر می آید که لغات پهلوی، برای نویسندگان لغت شناس آن دوره نیز شناخته شده نبود و آنها صرفاً به استناد بعضی نوشته هایی که در دستشان بود حالت های مختلف آن را قید می نمودند. ذیلاً به نمونه هایی از این مستندات اشاره می شود:

«خمچاخ: یانجوق بالجیم فارسی فی بعض الکتب بتقدیم المیم و فی بعضها بتقدیم جیم.» (ص. ۶۹)،

«نوا: چنگ آوازی و بیر مقام علم موسیقیدن، بالضم فی بعض الکتب کلاهما بالضم بالفتح و یفهم من بعضها کلاهما بالفتح ولکسر» (ص. ۳۸)،

«پَرغَسْت: طواره ویرلن اوت و بعضی نسخه ده بر لطیف اوتدر یرلر و قید اولمشدر (دووارا وورولان اوت و بعضی نسخه ده بیر لطیف اوتدور یرلر و قید اولموشدور)» (ص. ۴۹، ۱۵)،

«کُوهُل: صو آلتده چیخمیش صو یارپوزی، فی نسخه الحکیم و عندالبعض قوش کوزی (صو آلتیندا چیخمیش صو یارپوزی، فی نسخه الحکیم و عندالبعض قوش گوزو)» (ص. ۱۲۹)،

«وادخ: او یئردیرکی اوندا اوزوم بیتیمیش اولما، بعضی نسخه ده والچ دوشموش اول اصح دیر.» (ص. ۴۵۰)،

«ستاک: در محبوب العارفین شاخ نو یعنی فیدان نقل [شده] بالسن المهمله و المعجمه» (ص. ۲۵۹)،

«پریون: قورلغن رنجی و دمراکی (دمرکو). پریوت: مثله، احمد بن اسمعیل با باء فوقانی و با نون هر دو روایت کرد. پَژم:

قراغی (قیروو) احمد بن اسمعیل این لغت را هم در باب مفتوحه و هم در باب مضمومه آورد.» (ص. ۱۱۵؛ ۱۱۶)

«أنیس: اریه و بغدادی اغجی، احمد بن اسمعیل بو لغتی اولی الف بالمدّ ثانی نون ثالث یایله که آخر حرف تهجیدر تابع سین مهمله ایله خامسی نون له تصحیح اولوندو. آنیسته: بیر صوق نسنه قانله ایوشه طوکه و قوریه انبیسته دیرلر. (بیر سیوی نسنه

قانله ایوشه دونا و قورویا انبیسته دئیرلر).» [این لغت در صحاح الفرس «انبسته» آمده است] (ص. ۷۹)،

«بَخَس: پژمرده از غمی و اسم مصدر بخشیدن در اسدی روایتینده» (ص. ۹۷)،

«پَریون، پَریوت: پریون: قورلغن رنجی و دمراکی (دمره کی)، پریوت: مثله احمد بن اسمعیل با باء فوقانی و با نون هر دو روایت

کرد.» (ص. ۱۱۵)،

«پَژم: قراغی (قیروو)، احمد بن اسمعیل این لغت را هم در باب مفتوحه و هم در باب مضمومه آورد.» (ص. ۱۱۵)

«بَدُوْش، بَدُوْس: معمار حسام چيقر احمد بن اسمعيل بالسين المهمله روايت کرده» (دهخدا: اومود، ايتی قيليج)(ص. ۹۹)؛

«تَوْتِيل: طارلق(دارليق) شرف الدين يزدي سرگل می گوید» (ص. ۱۴۶)؛

«درفش: تحفه حساميه ده بيز معناسنه در و علامت از هر يك» (ص. ۲۰۳)؛

«زيغاك: قدح، بو لغت را مهمله ايله و زاء معجمه ايله نقل اولوندو و هم فا ايله و هم عين ايله نقل اولوندو» (ص. ۲۳۸)؛

«شابانگ: قاتی اغچدر مصر ولايتنده اولور، بَدَنُوق دیرلر بعضی لر شتی شاه بانک لفظندن اولمشدر، حلیمی شيله نقل ایلدی»

۳-۵-در کتاب صحاح العجم لغات بسیاری به نام لغت پهلوی آمده که از چشم لغویون معاصر بدور مانده است در اینجا به عنوان نمونه به تعدادی اشاره می‌گردد:

کرتخو، کَرَبَخو (کابوس. ۱۶۵). آخلوژنه، اخکوژنه (دویمه ۱۶۷، ۱۳۶). آهانه (باش تپه‌سی. ۱۶۹، ۸۳، ۱۳۸). پخسوده و بخسوده (یئنجلنمیش ۱۷۱، ۱۴۰). انکشال (ایگان صیروجاغی) (ص. ۸۰)؛

باشام پیه: ایچ یغی(پیی، ایچ یاغی)(ص. ۹۴). خمچاخ: قولیق. خمکسوشه: یای اشی (ص. ۱۷۶)؛

متاسفانه در زمانی که دهخدا لغتنامه اش را تنظیم می‌کرد آریاگرایی توسط پهلویها چنان بشدت تبلیغ میشد که نویسندگان یا از روی باور و یا به سبب ملاحظه حاکمیت، نخواستند فرهنگ لغاتی را که در کنار لغات فارسی و پهلوی، زبان ترکی را نیز آورده اند معیار نوشته هایشان قرار دهند و بدین سبب نخواستند لغتنامه‌ای را که اینقدر حاوی لغات ترکی بوده و می‌تواند در ریشه یابی لغات ترکی بویژه لغات مصطلح در آذربایجان، راهگشا باشد و از طرف دیگر لغتنامه ای را که تقریباً مرجع اصلی لغتنامه های فارسی است که چندین قرن بعد نوشته شده اند به عالم فرهنگ و ادبیات شناسانده باشند، و عملاً با حذر از اینکه مبادا خدمتی برای فرهنگ و زبان ترکی نموده و قدیمترین لغتنام ترکی آذربایجانی بشناسانند حاضر شدند زبان فارسی را نیز از مرجع اصلی خود محروم نگه دارند، و همین امر موجب گردیده بسیاری از لغات و معانی اصلی آنها دیده نشود،

به بیان دیگر آنها بجای فرهنگ صحاح العجم که در قرن ۱۳ میلادی نوشته شده، فرهنگهایی را معیار قرار داده اند که ۴-۵ قرن بعد نوشته شده در حالی که بررسی فرهنگهای متاخر نشان می‌دهد منبع اصلی آنها همین صحاح العجم بوده است. مطمئناً واسطه‌گری سبب کاهش غنای لغتنامه تنظیمی فارسی گردیده است.

۴-۵-در میان لغات پهلوی داده شده، کلمات ترکی زیادی بچشم می‌خورد که وارد این زبان شده، بطوریکه هم لغت اصلی و هم معانی داده شد ترکی می‌باشد.

از طرف دیگر علیرغم مشاهده لغات ترکی زیاد در پهلوی، بندرت لغتی را می‌توان یافت که پهلوی بوده و وارد زبان ترکی گشته باشد. تعداد چنین لغاتی از تعداد انگشتان یک انسان فراتر نمی‌رود. لغاتی مثل پیی (چربی)، سنبل (سُونبُول)، شُور (نمکدار)، شنه (شانه)، کهنه، نهره، افسانه، جاسوس، کشمش... هرچند در کتاب به عنوان لغت پهلوی داده شده که در ترکی آذربایجانی

نیز کاربرد گسترده دارد، اما اطمینانی بر پهلوی بودن آنها وجود ندارد، بویژه اینکه اینگونه لغات عموماً ساختار ترکی دارند و به اندازه فارسی قدمت استفاده در زبان ترکی نیز دارند و از نظر ریشه شناسی دلایل متعددی بر ترکی بودن آنها وجود دارد. این موضوع نشان می‌دهد گستره جغرافیایی و همچنین توانایی و غنای فرهنگی زبان پهلوی بسیار محدود بوده است و محتملاً بدین دلیل بوده است که از یک طرف حتی در زمان ساسانیان نیز اهالی ترک زبان عملاً جغرافیای کوچک پهلوی در مداین و جندی شاپور را در میان خود داشته اند و تاثیر زبانی قابل ملاحظه ای را بر آنها گذاشته اند. از طرف دیگر از آنجاییکه زبان پهلوی در سطح نوشتاری توسط مغهای زرتشتی بصورت انحصاری و در محدوده کاست روحانی و اشراف استفاده می‌گردید و خصوصاً با علامات رمز برای متون دینی استفاده میشد، عملاً مانع گسترش آن شده و موجب کاهش تاثیرگذاری آن گردیده است.

چنانچه ماخذ (پروسه تشکل زبان فارسی) را مدنظر قرار دهیم تاثیر لغات ترکی در پهلوی به اندازه ای گسترش داشت که عملاً حتی گرامر و دستور زبان پهلوی نیز به مقدار زیادی متأثر از زبان التصاقی ترکی، تغییر ماهیت داده است همانگونه که تغییر ماهیت گرامری را در زبان فارسی نیز می‌بینیم بطوریکه دستور زبان فارسی در مواردی مثل ساختار جملات و ترتیب فعل و فاعل و ضمایر ملکی و مالکیت که به کلمه ملتنصق می‌شوند کاملاً شبیه زبان ترکی بوده و شباهتی با دیگر زبانهای تصریفی (هند اروپایی) ندارد بویژه عدم وجود ضمائر جنسیتی مذکر و مؤنث در هر دو زبان پهلوی غرب ایران در قبل از اسلام، و زبان فارسی در شرق ایران در سده سوم- چهارم بعد از اسلام، نشان می‌دهد این دو زبان از نظر گرامری و جنسیتی، ساختاری مشابه ترکی پیدا کرده اند. در حالیکه در کلیه زبانهای هند اروپایی و عربی ضمایر بر اساس مذکر و مؤنث تعریف می‌گردد و فقط در زبان ترکی است که هیچ فرقی بین زن و مرد ملاحظه نمی‌گردد.

▪ در پایین به تعدادی از لغات ترکی دخیل در زبان پهلوی اشاره می‌گردد البته این لغات را دهها برابر می‌توان افزود:
تغار: طغار. تور: دول. تیر: اوق، اوخ. چادر: چادیر. چخجیر: چغشیر. چغندر: چکندر (ص. ۴۸). چلانگر: چلنگر. چنبر: قاسناق. (ص. ۴۹).

تبانچه: شاپله (تاپانچا و شاپالاق). کوپ=ابریق. سرت: اکز، (ص. ۵۲).

آقا. آل. آلعونه: رنگلی اوت. آلاو: اود یالیکی (ص. ۷۶). آلتغما: باج و خراج. آلوچه، آلایش (ص. ۷۷).

ایز: اویوز، قورد ائشنی (۸۴). ایلقار: تاراج (آت چاپدیرما) (۸۶)

اورمان: ف (ص. ۹۰)؛ اوز: بزبان خوارزم کارکن را گویند (۹۰).

اوزن/اوزان: اوغوزنامه ایدان کمسنه (۹۰). باسقان: بزبان خوارزم شحنة را گویند. (ص. ۹۵)

بچگم: در دیوان لغات تورک پرچم و علامت [نام ترکان] (ص. ۹۷). پالان: سمر (ص. ۱۱۰)

تَنْبَان: تمان، تومان (ص. ۱۵۰). گُومش: گُومش: یئر قازیجی. تَغَار: تَغَر یعنی سفالین (ص. ۱۴۲).

تُوز: معنی این لغت در صحاح اصلی بصورت «یایتوزی و قزئومق (ص. ۱۱۸، ۶۴)» ولی در صحاح جدید «یای توزی و تافتن

لفظندن؛ (ص. ۱۵۱)» آمده است. کبش (کپیش): قوچ (ص. ۳۴۰).

خفتان: قافتان، گئییم گنجیم (ص. ۱۷۵). قاچ: دیلیم (ص. ۳۲۸).

سوتول: اوددا اوزدن پیشیریلن سوت بوغدا [ستول، ستل: اوتمه بغدای] (پ: ستل) (ص. ۲۵۶).

قاق، قاق: قورو آت (ص. ۳۲۸). قنچوغه: مثله ترکی (قانجیق). قنجه: رعنا و ناز (ص. ۳۳۰).

کاز: صندو (آغل و صومعه)، قاز و قازماق در ترکی به معنی کندن می‌باشد (ص. ۱۲۱، ۶۷).

۵-۵-عدم وجود لغات پهلوی مشترک با زبان ترکی دوره فخرالدین ابن سنجر و در عین حال عدم وجود لغات قابل ملاحظه پهلوی مشترک با زبان فارسی نوشتاری، دارای معانی ویژه ای است:

(۵-۵-۱) در آن زمان هر دو زبان پهلوی و فارسی، از آنجاییکه غیر بومی و در عین حال جدید محسوب می‌شد لذا در لغتنامه کنار هم آورده شده است، خطا از آنجا ناشی می‌شد که تصور می‌کردند این دو زبان یکی بوده و حداقل اینکه ادامه هم بودند در واقع عالمان آن دوره اطلاع صحیحی از موضوع نحوه تشکل زبان فارسی نداشته و فارغ از زمان تشکل آن که در قرن چهار هجری، و مکان آن در محدوده اعراب مهاجر و ترکان هزاره و سغدها در بین النهرین، بیشتر تحت تاثیر این تفکر شعوبیه بودند که فارسی همان ادامه پهلوی-ساسانی محدوده غرب منطقه جبال می‌باشد و با این تفکر، جهت غنی نشان دادن فرهنگ خود نسبت به «لغت فرس اسدی، فرهنگ قوآس» که بیش از هزار لغت را شامل نمی‌گردید پهلوی را به عنوان خزینه لغات فارسی جدید استفاده می‌نمودند.

مطلب فوق را می‌توان چنین نیز بیان نمود در حالیکه افرادی مثل اسدی توسی (۱۰۸۲ م.) و مبارک شاه غزنوی (۱۳۰۰ م.) که از خطه شرق خراسان بودند با علم به اینکه زبان نو فارسی با زبان پهلوی متفاوت می‌باشد تلاش می‌کردند لغات زبان فارسی را بطور جداگانه تنظیم نمایند که حداکثر ۱۴۰۰ لغت را شامل میشد که البته یک سوم آن لغات دخیل ترکی و عربی و لغات نامانوس پهلوی بوده است اما افرادی مثل فخرالدین ابن سنجر نخجوانی (۱۲۷۹ م.) که از غرب منطقه توران بوده و از خطه خراسان بدور بود بدون توجه به نحوه تشکل زمانی و مکانی دو زبان پهلوی و فارسی، لغات هر دو زبان را حدوداً به تعداد ۵۰۰۰ لغت در مجموعه‌ای واحد گرد آورده و به ترکی شرح داده است هر چند بعد از ایشان، پسرش شمس الدین محمد هندوشاه نخجوانی در سال ۷۲۸ هجری (م. ۱۳۲۸) فرهنگ صحاح فرس را به تعداد لغاتی در حدود نصف لغات صحاح العجم کاهش داده است (۲۳۰۰ لغت) البته ایشان نیز تحت تاثیر فرهنگ صحاح العجم لغاتی از پهلوی را وارد صحاح الفرس نموده اند که بطور استثنایی در اشعاری بکار برده شده اند اما نه وارد زبان محاوره شده و نه در ادبیات مقبولیت عام یافتند. در عین حال این موضوع

نشان می‌دهد، علیرغم اینکه صحاح العجم لغات بسیاری از پهلوی را در کتابش گرد آورده ولی متعاقباً پسر او به دلیل غیررایج بودن خیلی از لغات پهلوی آنها را از لغتنامه خود حذف نموده و تنها لغتهایی را که تا حدودی برای متخصصین ادبیات آشنا بود در کتابش آورده است.

(۵-۲-۵) عدم وجود لغات پهلوی مشترک با زبان ترکی، نشان‌دهنده این موضوع نیز می‌باشد که پهلوی زبانان و حاکمان منسوب به زبان پهلوی هیچوقت در آذربایجان حضور نداشتند و برعکس وجود لغات ترکی مشترک زیادی در زبان پهلوی، نشان می‌دهد ترکان بصورت گسترده از نظر فرهنگی، محدوده ای از مناطق جنوبی را شامل جبال و خوزستان و بین‌النهرین را تحت نفوذ خود داشتند.

۵-۶-از ویژگی‌های زبانشناسی لغات صحاح العجم به این نکته نیز باید اشاره نمود که لهجه‌ای از زبان ترکی بخشی از شهر تبریز در مورد افعال نازک (اینجه) که علامت مصدری ستبر را همراه آنها بکار می‌برد (مثل گلماق، گنتماق) در آن زمان در کتابت کاربردی نداشته است، این لهجه در دوره‌های متاخرتر و احتمالاً در دوره صفویه و نادرشاه تشکل یافته، و کتاب دده قورقود نسخه تبریز-گنبد که قریب به یقین در اطراف سال ۱۷۰۰ میلادی نوشته شده شاهدی بر این مدعا می‌باشد، در این کتاب در کنار زبان معیار ادبی ترکی آذربایجانی، لغاتی مثل «گلماق، گوَرَماق، ایلنماق، کسپیلماق، گنڈیلماق، اورتماق، توکنماق، آندورمق، پیتورمق، آکلنمق، بوکسَماق، توکَماق، ائتماق، دوشورمق» که خارج از قواعد زبان ادبی معیار ترکی آذربایجانی بوده بکار رفته است. البته در کتاب دده قورقود نسخه تبریز-گنبد، افعالی مثل «بئمک، ایچمک، اؤلدورمک، دیرلمک، سؤمورمک» نیز که متناسب با قواعد هماهنگی صدای زبان ترکی آذربایجانی می‌باشد آمده است.

۶-اهمیت تاریخی صحاح العجم در مقایسه با لغتنامه‌های بعدی

۶-۱-صحاح العجم اولین کتاب لغت ترکی آذربایجانی می‌باشد. همانگونه که دیوان لغات ترک اولین فرهنگ لغت، جهان ترک می‌باشد که گویشهای مختلف زبان ترکی را گرد آورده. صحاح العجم نیز اولین لغتنامه ای است که به زبان ادبی و رایج ترکی در آذربایجان به عنوان شاخه غربی ترکی اوغوزی می‌باشد نوشته شده است.

فرهنگ صحاح العجم از این نظر که کلیه لغات پهلوی و فارسی و بعضاً عربی را به زبان ترکی شرح نموده موجب بوجود آمدن فرهنگ بسیار غنی از زبان ترکی آذربایجانی که در آن زمان مرسوم بوده گردیده است. این لغات بیش از ۴۷۰۰ لغت را شامل می‌گردد.

از این لغات حدوداً ۳٪ لغات مشترکی عربی-ترکی، ۲٪ لغات مشترکی ترکی-فارسی بوده و بقیه در حدود ۴۶۰۰ لغت که ۹۵ درصد لغات را تشکیل می‌دهند لغات رایج و عمومی زبان ترکی را شامل می‌گردد.

۶-۲-اهمیت فرهنگ صحاح العجم در این است که شیوه جدید ترکیب لغات پهلوی فارسی را در فرهنگ نویسی زبان فارسی معمول نمود و فرهنگهای بعدی با مبنا قرار دادن صحاح العجم، لغات فارسی را بصورت ترکیبی از لغات پهلوی و فارسی نوشتند. نگاهی به لغتنامه های فارسی مثل «برهان قاطع، ناظم الاطباء، جهانگیری، آندراج، منتهی الارب، شعوری» و غیره نشان می دهد که منبع اصلی استفاده شده در این فرهنگها، عملاً لغتنامه ای بجز صحاح العجم نبوده است.

لغات زیادی در فرهنگهای فوق الذکر دیده می شود که قبل از آن فقط در صحاح العجم بکار برده شده است و در فرهنگهای دیگر قید نشده است. در این مورد به لغاتی چند اشاره می شود:

▪ اندول. (۸۰). دهخدا: اندول: [أ] [ا] تخت مانندی از گلیم که بر چهارچوبه ای با میخ محکم کرده باشند و بر روی آن نشینند چنانکه در زنگبار معمول است. (از برهان قاطع) (ناظم الاطباء)، دهخدا در ذکر ماخذ این لغت فقط از «برهان قاطع»، و «ناظم الاطباء» نام می برد در صورتیکه ۵۰۰ سال قبلتر در فرهنگ صحاح العجم آمده، این لغت در «صحاح الفرس» نیز قید نشده است. ▪ اوبار، اوکار، افکار: زمینگیر. (۸۰).

▪ آهنجه (لغتنامه دهخدا): ریسمانی که جولاهان در آخر کار بندند و برسقف خانه استوارکنند. (السامی فی الاسامی). هوالرسن الذی یجر به الغزل حاله المسح فی الصخر وغیرها. (فرهنگ شعوری، از مشکلات) آهنجه در لغتنامه دهخدا با استناد به فرهنگ شعوری (۱۷۴۲) آمده است درحالیکه ۵۰۰ سال قبل از آن در صحاح العجم به شکل زیر قید گردیده است: «آهنجه: کناره گیر چنبر معناسینا که متوت داخلی دیرلر و هوالرسن الذی یجر به الغزل حاله التّسج فی الصحراء.»

۶-۳-صحاح العجم نسخه لنینگراد (م. ۱۲۷۹) حاوی ۵۱۰۰ لغت پهلوی-فارس و عربی همراه با معانی ترکی آنها، و شامل دو قسمت زیر می باشد:

▪ کتاب حاوی حدود ۷۰۰ فعل در انتهای کتاب می باشد که به ترتیب الفبایی نوشته شده است. از این افعال، حدوداً ۷۰ لغت یعنی ۱۰ درصد افعال ترکیبی می باشد که بنحوی تکراری می باشند (مثل: آغاز کردن، پذیره شدن، درود کردن، رها کردن). تعداد ۱۷۵ فعل نیز افعالی هستند که در فارسی امروز شناخته شده نیستند. (مثل: آختن، آغاریدن، وشکردن، واخیدن، میزیدن، عنشیدن، کافتن، شخشیدن، خلانیدن، خوسیدن). لذا مابقی که حدوداً ۴۵۵ فعل به عنوان افعال شناخته شده فارسی در لغتنامه آورده شده است. از این لغات نیز بیش از نصف لغات هر چند در کتاب نوشته شده و سعی در شناساندن آن شده ولی در صحبتهای محاوره و کتابت کاربردی ندارند. (مثل: آرامانیدن، آسایانیدن، آغازیدن، خونانیدن)

از تعداد باقیمانده ۴۴۰۰ لغت که عمدتاً اسم و صفت و قید هستند حدوداً ۴۵ درصد لغات پهلوی وهزوارش هستند که برای تحصیلکردگان زبان فارسی لغات آشنایی نیستند. یعنی عملاً ۲۲۵۰ لغت فارسی باقی می‌ماند که البته بیش از نیمی از آنها نه در محاوره، بلکه در نوشتار و کتابت کاربرد دارند. لذا مجموع لغاتی که بنحوی در فارسی کاربرد دارند همراه با افعال حدوداً ۲۵۰۰ لغت می‌باشد

چنانچه لغتنامه‌های دیگر فارسی را از نظر نسبت لغات پهلوی و فارسی (پهلوی در معنی لغات ناشناخته نامفهوم، و ناآشنا، برای فارس زبانها) ارزیابی نماییم اهمیت کتاب صحاح العجم بیشتر مشخص می‌گردد. به عبارت دیگر، در اهمیت کتاب صحاح العجم در ۷ قرن پیش، از نظر تعداد لغات زبان ترکی حرفی نیست، مسئله اینست که از نظر زبان فارسی نیز بطور نسبی به همان اندازه ترکی، اهمیت دارد ولی بدلیل وجود لغات ترکی در این کتاب عملاً از طرف اساتید زبان فارسی بویژه در زمان دهخدا مورد بی‌مهری و عدم تلاش برای یافت، شناخت و تفحص آن گردیده و خزینه بزرگی از لغات در مقایسه با لغتنامه‌هایی مثل صحاح الفرس، فرهنگ اسدی و قواس که اینقدر ارج داده می‌شود از دست و کاوش صاحبانظران علاقه مند به زبان فارسی دور مانده است.

▪ چنانچه فرهنگ اسدی (۱۰۸۲ م.) را حاوی حدوداً ۱۲۰۰ لغت می‌باشد ارزیابی نماییم حدوداً ۶۰ درصد از لغات پهلوی، نامانوس برای فارس زبانهای تحصیلکرده می‌باشد. به عبارتی در کتاب تقریباً ۵۰۰ لغت نسبتاً شناخته شده برای زبان فارسی وجود دارد.

▪ چنانچه فرهنگ قواس (۱۳۰۰ م.) را حاوی حدوداً ۱۴۰۰ لغت می‌باشد ارزیابی نماییم حدوداً ۴۵-۴۸ درصد از لغات پهلوی، نامانوس برای فارس زبانهای تحصیلکرده می‌باشد. به عبارتی در کتاب تقریباً ۸۰۰ لغت نسبتاً شناخته شده برای زبان فارسی وجود دارد.

▪ چنانچه فرهنگ صحاح الفرس (۱۳۲۸ م.) را حاوی حدوداً ۲۳۰۰ لغت می‌باشد ارزیابی نماییم حدوداً ۴۰-۴۵ درصد از لغات پهلوی، نامانوس برای فارس زبانهای تحصیلکرده می‌باشد. به عبارتی در کتاب تقریباً ۱۳۰۰ لغت نسبتاً شناخته شده برای زبان فارسی وجود دارد.

▪ چنانچه ملاحظه می‌گردد در بین فرهنگهای قدیمی، فرهنگ صحاح العجم، دو برابر صحاح الفرس، سه برابر فرهنگ قواس و پنج برابر فرهنگ اسدی حاوی لغات نسبتاً مرسوم فارسی می‌باشد. و این موضوع، اهمیت آن را در زبان فارسی نشان می‌دهد. منتهی مثل موضوع خط الرسم الفبای لاتین و یا موضوع تقویم شمسی به جای میلادی، عقب ماندگی جمعی به پیشرفت همگانی ترجیح داده شده است.

▪ کتاب مرجع صحاح العجم مجموعاً حاوی ۲۵۰۰ لغت پهلوی نامانوس و ۲۶۰۰ لغت اسمی و فعلی فارسی نسبتاً شناخته شده فارسی دارد که البته تعدادی از این کلمات ریشه عربی و ترکی دارند. در مقابل این کتاب، بیش از ۴۷۳۰ لغت ترکی دارد که

بجز اندکی از آن که کمتر از ۱۰۰ لغت را شامل می‌گردد بیش از ۴۶۰۰ لغت آن در ترکی آن زمان و امروزه کلماتی شناخته شده و مورد استفاده در محاوره و کتابت می‌باشند. و این لغات می‌تواند در ریشه‌یابی و بررسی سیر تکاملی شکل لغات و معانی آن کمک شایانی به محققان و علاقه‌مندان نماید.

۷- خصوصیات عمومی نوشتاری زبان ترکی قرن ۱۳ میلادی

۷-۱- خصوصیات عمومی نوشتاری زبان ترکی قرن ۱۳ میلادی را، بر مبنای کتاب صحاح العجم، می‌توان به شرح زیر ذکر نمود: در آن زمان نوشتار ترکی با الفبای عربی، خصوصاً در مورد بعضی لغات محاوره‌ای هنوز شکل نهایی بخود نگرفته بود به این دلیلی حتی در یک کتاب در مورد یک لغت خاص نوشتارهای مختلفی را می‌توان یافت.

- معمولاً حرف کسره در زبان عربی، در زبان ترکی به «ای» تبدیل می‌شود مثل «استعداد: ایستعداد. استثمر: ایستثمر». این نوع طرز نوشتار در کتابت لغات ترکی نیز استفاده می‌شده است مثلاً «دِرلک: دیرلیک»

- در الفبای عربی در مواردی از فتحه بجای حرف «ا» استفاده می‌شود مثل «بسم الله الرحمن الرحيم» (در این عبارت «رحمن» بصورت «رحمان» خوانده می‌شود) این شیوه در کتابت لغات ترکی نیز استفاده می‌شده است. مثل: «طورمق: دُورماق»

- حرف «ای» در آن زمان در کتابت بکار نمی‌رفت مثل «بالق: بالیق»

- حرف «ک» عموماً بجای «گ» نیز بکار می‌رفت و بندرت از حرف «گ» استفاده میشد. این موضوع را می‌توان چنین تعبیر نمود، در حالیکه که در نسخه‌های اولیه کاربرد حرف «گ» بسیار نادر است در نسخه‌های بعدی از طرف کاتبان نوشته شده، حرف «گ» عمومیت می‌یابد.

- حرف «ک» بجای حرف «ن» و نون غنه بکار می‌رفت. «آغ بنیزلی، دینلنیش»: (آق بکزلو، دکلنش). محتملاً این طرز نوشتار حرف ک یادگار دوره‌ای است که حروف «ن» مورد نظر بصورت «اینک، اینگ» تلفظ می‌شده که به اختصار با حرف «ک» نشان داده می‌شد

- حرف «ائ» در آن زمان تقریباً کاربردی نداشت، اما نادراً در کلمات «نئجه و نئچون» استفاده شده است.

- حرف «ه، ه» معادل حرف فتحه در آخر هجاها و کلمات، در آن زمان تقریباً کاربردی نداشت، اما نادراً در کلماتی استفاده شده است: «طرهمق / داراماق» (ص.؟؟). الده طوترلر (الده توتارلار) (ص. ۵۳).

علامت فتحه در میان دو حرف صدادار کلمات ترکی، عموماً به جای الف و علامت کسره در میان دو حرف صدادار کلمات ترکی به جای «ی، ی» استعمال می‌گردید (مثل: قپان= قاپان، ارق= آریق. اصلمش= آسیلمیش)

- معمولاً در انتهای کلمه، قانون هماهنگی صدای زبان ترکی مراعات نمی‌گردید مثل «اغج قوردی»: (آغاج قوردو).

- در کلمات و خصوصاً انتهای کلمه میل به استفاده از پسوندهای گرد بیشتر بوده است مثل «آدلو»: (آدلی)، «آرشون»: (آرشین).

-در توضیحات لغات: عبارت «بالمذّ الفارسی» به معنی حرف الف باکلاه «آ» می‌باشد. «البا الفارسی» به معنی حرف «پ» می‌باشد. «الزا الفارسی» به معنی حرف «ژ» می‌باشد.

-عموماً حروف معجم به حروف الفبا گفته می‌شود اعم از معجم (منقوط) و مهمل (غیرمنقوط). حروف مُعجم در زبان عرب بنا بر مشهور ۲۸ حرف است. برخی آن را ۲۹ حرف دانسته‌اند. اختلاف در همزه و الف است که مشهور، آن دو را یک حرف به شمار آورده‌اند، و حروف مُعجم به معنی حروف صامت، اصطلاحاً به حروف الفبای اجمعی می‌گویند، که عبارتند از ۳۲ حرف صامت الف، ب، پ، ت، ث، ج، ...، و، ه، ی.

-در حالت تخصصی (تر) حروف مُهمله مقابل حروف منقوطه است. حرف‌هایی که نقطه ندارند چون حاء مهمله، راء مهمله و غیره بی‌نقطه. مهمله یعنی غیر معجم در مقابل معجمه و مقابل منقوطه (لغت نامه دهخدا، ج ۲، ص ۲۸۷۶)

۷-۲-در فرهنگ صحاح العجم در مقابل بعضی لغات جهت ارائه معنی از حرف «ف» و «م» مثله استفاده می‌شود، کلمه «م» مثله در مواردی بکار می‌رود که معنی لغت، مشابه معنی لغت بالایی باشد ولی حرف «ف» نشاندهنده مشترک بودن لغت می‌باشد، هرچند گاهاً بجای مثله بکار رفته است. به عبارتی باید در تصحیح و استخراج لغات، دقت در اینگونه موارد لازم است.

اینگونه لغات مشترک، عموماً یا عربی می‌باشند که مشترکاً در زبان ترکی و فارسی بکار می‌رود و یا لغات ترکیبی جدیدی هستند که از اختلاط و تبدیل لغات ترکی و بعضاً فارسی جدید بوجود آمده است. در بین اینگونه لغات مشترک بندرت به لغات پهلوی (در مفهوم لغات نامانوس در زبان فارسی امروزه) برخورد می‌گردد. به عنوان مثال:

- لغات مشترک ترکی: یغما (۹)، توت (۱۶)، لوت، نفت، نوبت (۲۰)، تاج، تاراج، توتماج، تُرنج، دُراج (۲۲)، قوج، کوچ (۲۵)، نارنج، نمیج (۲۶)، کوشه، کوسه، کوفته، لاله (۱۶۳-۱۶۲) پری (۱۷۱)، اورمان: ف (ص. ۹۰).
- لغات مشترک فارسی: «خوب، خوشاب (۱۲)، راحت (۱۷)، مست (۲۰)، رنج (۲۳)».

نتیجه گیری

فرهنگ لغت صحاح العجم اولین لغت جامع زبان ترکی آذربایجانی محسوب می‌گردد این لغتنامه توسط فخرالدین هندوشاه بن سنجر نخجوانی در سال ۶۷۷ هجری (م. ۱۲۷۹)، تهیه شده است. او ادیب، صاحب دیوان و شمشیر، و رجل دولتی آذربایجان در تبریز بوده است. در باره این کتاب بطور اعم این حرف را می‌توان گفت که «وجود نسخه‌های خطی در لنینگراد، براتیسلاو، برلن غربی و نسخه‌های پخش شده موجود در دیگر کشورهای ایران، ترکیه، هند، مصر، انگلیس، اطریش، سند و بلغار، یوگسلاوی و غیره وجود لغتنامه دو زبانی فارسی- ترکی صحاح العجم را ثابت می‌کند.» (ماخذ ۳: ص. ۱۲)

چنانچه جناب بیگدلی تهیه و تنظیم کننده اولین نسخه صحاح العجم (نسخه براتیسلاو) بیان می‌دارند: "با توجه به ویژگیهای این فرهنگ به جرات می‌توان ادعا کرد که لغتنامه صحاح العجم با فرهنگهای مشابه مانند «دیوان لغات الترك» محمود کاشغری، و «حلیه الانسان و حلاوت اللسان» ابن مهنا، و غیره برابری می‌نماید."

به بیانی دیگر همانگونه که دیوان لغات ترک کاشغری، اولین لغتنامه ملل ترک، و در عین حال از اولین لغتنامه های جامع جهان محسوب می‌شود، صحاح العجم نیز اولین لغتنامه جامع زبان ترکی آذربایجانی به عنوان شاخه غربی زبان ترکی اوغوزی محسوب می‌گردد.

اهمیت و جامع بودن فرهنگ صحاح العجم از این منظر می‌باشد که کلیه لغات پهلوی، فارسی، و بعضاً عربی، را به زبان سلیس و ادبی ترکی آذربایجانی قرن ۱۳ میلادی شرح نموده و لغاتی معادل سه زبان فوق الذکر را در زبان ترکی پدید آورده است. زبان ترکی بکار رفته در صحاح العجم عملاً زبانی واسط در بین زبان ترکی بکار رفته در دده قورقود و زبان ترکی معاصر آذربایجان محسوب می‌گردد به عنوان مثال لغاتی مثل «آیتماق، آیدر، اؤیکن، ...» لغاتی هستند که در دده قورقود بکار می‌رود اما در صحاح العجم در کنار آیدر (می‌گوید)، لغت «دئمک و دئرلر» نیز توأماً استفاده می‌گردد.

تنظیم کنندگان نسخه برلن و لنینگراد، خانم جمیله صادق اووا و طیبیه علیعسگراوا در مورد نحوه تنظیم و ویرایش صحاح العجمیه چنین بیان می‌دارند: ما نزدیکی دستنویس لنینگراد را بدوران مؤلف لغتنامه و نزدیکی آن را به نسخه اصلی و اینکه قواعد نوشتار قدیمی را در خود حفظ نموده است و بحساب لغتنامه های دیگر، حجم خود را نیفزوده و غیره را در نظر گرفته این نسخه را اولین و اساس متن انتقادی خود قرار دادیم. نسخه براتیسلاو را از نظر زمانی خود دوم و نسخه برلن غربی را نسخه سوم نامیدیم. با اساس قرار دادن مطلب فوق در تنظیم لغتنامه «صحاح العجم اولین لغتنامه ترکی آذربایجانی، در مقابل لغات فارسی و پهلوی»، تاکید می‌گردد که نسخه غازان (۱۵۹۲) که به زمان حیات نویسنده دورتر بوده و توسط کاتبان افزایش حجم یافته نه به عنوان مبنای تجزیه تحلیل نوشته‌ها، بلکه به عنوان لغات کمکی در جهت روشن نمودن معانی مبهم بعضی از لغات معادل ترکی آن زمان استفاده شده است.

منابع مورد استفاده

- ۱- صحاح العجم، منسوب به هندوشاه بن سنجر صاحبی نخجوانی، غلامحسین بیگدلی، ویراستار، عبدالرحمن رزندی، زیر نظر گروه دایره المعارف ها، تهران ۱۳۶۱، مرکز تولید و انتشارات مجتمع دانشگاهی علوم انسانی.
- ۲- صحاح العجم، نسخه غازان، غلامحسین بیگدلی، انتشارات وحید، چاپ اول ۱۳۶۶.
- ۳- الصحاح العجمیه، هندوشاه نخجوانی، جمیله صادق اووا و طیبیه علیعسگراوا، اداره انتشارات شرق و غرب باکو، ۱۹۹۳. فرهنگستان علوم جمهوری آذربایجان انستیتوی خاورشناسی

۴- لغت نعمت الله (دست نویس)

۵- لغات ترکی متداول در تبریز قدیم. نویسنده :: سحر جعفرزاده، ویرایش :: اسماعیل جفرلی، ۱۷۰ صفحه، سومر نشر. ۱۳۹۹

۶- ارک سؤزلویو، اسماعیل جفرلی، ۲۰۵۰ صفحه، انتشارات احرار، ۱۳۸۴ و ۱۳۸۹

۷- فرهنگ لغت دهخدا

۸- فرهنگ اسدی، لغت فرس، منسوب به اسدی طوسی مورخ ۷۳۳ هجری، کتابخانه واتیکان ۱۸۹۷، بکوشش دبیر سیاقی، نشر طهوری ۱۳۳۶.

۹- فرهنگ قوآس، تالیف مبارکشاه قوآس غزنوی، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، تهران ۱۳۵۳

۱۰- صحاح الفرس، تالیف محمد بن هندوشاه نخجوانی، باهتمام دکتر عبدالعلی طاعنی، ۲۵۲۱

۱۱- پروسه تشکل زبان فارسی. سومر نشر، ا. جفرلی، ۱۳۴۱،

۱۲- کتاب دده قورقود و آثار فرهنگی دینی آن در آذربایجان و ایران (جلد اول) (بررسی نسخه های درئسدن و واتیکان به زبان فارسی) چاپ اول ۱۴۰۰، سومر نشر، ا. جفرلی.

۱۳- فرهنگ ترکی فارسی صحاح العجم. اسماعیل جفرلی، ۷۲ صفحه، سومر نشر. ۱۳۹۹

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی